

GADE
Az öt új buddha, 2008, vegyes technika, vászon, 50×250 cm

megközelítéssé, azaz nem olyan hatást vált ki csupán, amivel a tibetiek mélyen élő vallásos érzületét akarja próbára tenni a művész. Számukra ez nyilvánvalóan elsődleges szempont lehet, amint azt a Gadétól származó idézet is bizonyítja: „Sok buddhista hívó gyűlöli munkámat, de hányan gondolkodtak el igazán mélyen arról, hogy milyen életet élnek ma? Mit tettek a jelenlegi helyzet megváltoztatására? A művész felelőssége túlmutat a szép dolgok létrehozásán.”²⁹ Mindemellett Gade *Making Gods* című kiállításának már a címadásával is nagyon pontosan kihasználta azt a lehetőséget, melyet a tibeti nyelvben a „művész” megnevezésének jelentése vet fel. A buddhista vallásos tárgyakat, szobrokat, tekercsképeket készítő művészt ugyanis gyakran az „istenséget készítő személy”-nek (t. *Iha bzo pa*) hívják. Ezek szerint a régi tibeti istenségek világába a modern korból átemelt számos nyugati és más „istenséget” Gade a vallásos képeket készítő hagyományos mesterember attitűdjével értelmezte át. Tény azonban, hogy semmi esetre sem akart buddhákat megfesteni, hanem a populáris ikonok átlényegítésével valami teljesen egyénit hozott létre. Ennek következtében többé nem az a kérdés, hogy viszonylik a művész a múlt vallási tradíciójához, hanem az, hogy mit akar megmutatni a saját jelenéből. Így a nézőt a múlt szimbólumainak segítségével nem egy meghatározott hagyományba vonja be, hanem egyenesen kirekeszti belőle.³⁰

²⁹ Idézi CAVIN: *Leaving Lhasa Vegas*, 2008, 8.

³⁰ A probléma hasonló felvetéséről ld. KABIR MANSINGH HEIMSATH: *Gods and Superheros: Some Thoughts on Contemporary Tibetan Art*. In BENJAMIN BOGIN ANDREW QUINTMAN (szerk.): *Himalayan Passages: Tibetan and Newar Studies in Honor of Hubert Decler*. Wisdom Publication, Boston, 2010, 279–280.

Mihez kezdünk akkor az „új” buddhák ábrázolásaival? Annyit mindenestre kiolvashatunk belőlük, hogy az olcsó és jól reklámozott fogyasztási cikkek jelképei a jelen isteneivel való kapcsolattartás eszközeként szolgálhatnak a tibeti társadalomban. De lehet-e őket buddhaként ábrázolni, azaz van-e buddhatermészetük ezeknek a pop-art figuráknak? Tény, hogy a tibeti buddhizmusban mindig is általános jelenség volt egy-egy megvilágosodott történelmi személyiség buddhaként való ábrázolása. Az is tény, hogy a buddhizmus egyik alapvető tantétele, a *tathátagatargbha* (tkp. a buddhaság magzata) tan szerint valamenyeni lény képes a megvilágosodásra, mivel a buddhaság természete eredendően bennük rejlik.³¹ Ha ezt komolyan vesszük, akkor ennek az elpusztíthatatlan csírának a Mickey egér buddha-figurájában is éppen úgy ott kell lennie, mint bármilyen más lényben. Ráadásul a tibeti buddhizmusban a beavatott gyakorlónak meditációja során egyesülnie kell a megvilágosodott tudatállapotot megjelenítő, adott istenséggel.³² Ebből viszont az következik, hogy a gyakorlónak Mickey egérként kell elképzelnie magát. Így lehet a rajzasztalon végrehajtott evolúciója során visszafiatalított, neoteniás (a fiatalkori testalak vagy egyes tulajdonságainak megőrzése az ivarérett állapotban),³³ globális szimbólummá emelkedett Mickey egér ugyanúgy alkalmas az önazonosságának újbóli megtalálásával küszködő Tibet jelenlegi helyzetének kifejezésére, mint a korszak bármilyen másik szimbóluma.

Nem lebecsülve azt a tényt, hogy egy nyugati superhős mindig a gonoszt legyőző jót testesíti meg, mihez kezdhetünk a Buddha ikonográfiai vonásait hordozó vörösgárdistával kapcsolatos meditációval? Esetében ugyanis az ábrázolás két nagyon is különböző törekvő egyesítésére utalhat: a Tibet „békés felszabadítását” az ismert körülmények között véghezvivő Nagy Kormányosra, Mao elnökre, és a történelmi Buddhára, aki a felszabadítási tevékenységet egészen másféle formában valósította meg; nevezetesen az emberi lét kiszolgáltatottságától, a szenvedéstől (*dukha*) való megszabadulás (*vimukti*) formájában. Ebben az esetben viszont nem feltétlenül csak blaszfémianak, a vallási érzület megsértésének tekinthetjük egy történelmi személyiség vagy egy amerikai rajzfilmfigura buddhaként való ábrázolását, hanem jó alkalomnak a dolgok és a megszemélyesítések állandótlanságán, azaz önlétet nélkülöző ürességén (*súnjatá*) való elmélkedésre.

³¹ Ld. erről ANDREW SKILTON: *A buddhizmus rövid története*. Corvina, Budapest, 1997, 105–108.

³² Ld. erről SZÁNTÓ PÉTER: *A tantrikus buddhizmus Indiában*. In SZILÁGYI ZSOLT, HIDAS GERGELY (szerk.): *Buddhizmus*. Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan, Budapest, 2013, 102.

³³ Ld. erről Stephen JAY GOULD: *Biológiai tiszteletadás Miki egérnek*. In UÓ: *A panda hüvelykujja*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 103–119.

KOKAS NIKOLETT

Tandori Vers Emlékhasáb

Interjú Jovánovics Györggyel

Jovánt figyelem Tandori sírjánál, ahogy kezében az Ágnessel történt utolsó találkozás emlékeként őrzött lila szatyorral, gondolataiba merülve áll. Mennyi mindent képvisel egy ilyen egyszerű tárgy, mint ez a lila szatyor. Az utolsó találkozás emlékének, az egykor létező életének fókuszpontoszerű absztrakciója.

Odaérve az ideiglenes földhantához, megérint a temetőkből áradó idő-felettség érzete. Lepillantva a zarándokhely érzetét keltő, a különféle madarakkal és emléktárgyaktól zsúfolt Tandori sírra, visszazökkenek a jelenebe. Örülök Jován magabiztos hangjának, ahogyan a sírkövet instruálja, hogy pontosan hová kell majd elhelyezniük a házaspár végső nyughelyéül szánt Tandori *Vers Emlékhasáb*ot.

Sem Tandori Dezsőnek, sem feleségének, így nekünk¹, a családnak sem volt kérdéses, hogy síremléküket Jovánovics György készíti majd².

Ahogy életében, úgy a síremlékére vonatkozóan is csalhatatlan volt Tandori a szellemi útítársak megválogatásában. Mindenki tudta, hogy neki nem lehet szokványos sírja. Mint ahogy a Fiumei úti reprezentatív sírok közé sem illett volna egy kommersz megoldás. Méltó síremléket pedig csak egyvalaki tud csinálni: JOVÁNOVICS GYÖRGY. És megint igaza lett Tandorinak, hiszen a szobrász által készített Tandori *Vers Emlékhasáb* nem egyszerűen a házaspár sírja lett, hanem az egyszeri és megismételhetetlen Tandori-jelenség lényegének esszenciális emléke.

A síremlékre vonatkozó eredeti megbízás Tandori Dezső halála után a feleségétől, Ággestől érkezett, majd a sors közbeszólt, így a síremlék már nemcsak a költőnek, hanem a tragikus hirtelenséggel elhunyt Ágnesnek is készült.

Kovács Nikolett: *Mennyiben befolyásolta Önt az a szomorú tény, hogy a házaspár számára kell készülnie a síremléknek, és milyen inspirációk alapján indult a tervezés?*

Jovánovics György: Érdekes az élet újraindítása. Dezső és Ágnes síremléke és majdani felavatása hozzátartozik az élethez.

2019. november végén kaptam egy levelet Tóth Ákostól³, hogy Tandori Ágnes keres engem, de nem tud elérni, és jelentkeznék-e nála. Majd

¹ A síremlék elkészítését és a Jovánovicsal való kapcsolatfelvételt Tandori Ágnes unokahúgaként indítottam el. Művészettörténészként jól ismertem munkásságát, ezért szakmából kifolyólag és családtagként is úgy gondoltam, hogy Tandoriék végakarata a sírkövel kapcsolatban a lehető legjobb kezekbe kerülnek.

² Tandori cikke Jovánovicsról, Nemes Nagy Ágnes síremlékével kapcsolatban = Tandori Dezső: *Alszom egy verset*. (Jovánovics György, N.N.Á. hajósobrai, minimalizmusok.) in *Jelenkor* 1999/7–8, 692. <http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/1999-7-8.pdf> (Utolsó letöltés: 2021.03.03.)

³ Tóth Ákos irodalomtörténész, a Tiszatáj folyóirat szerkesztője, Tandori Dezső életművének kutatója, több könyvének szerkesztője.

megkaptam Ágnes telefonszámát is, aki csakis klasszikus módon kommunikált, és miután kölcsönösen bemutatkoztunk, elhangzott, hogy szeretne megkérni Dezső síremlékének megalkotására. Éreztem, hogy ebben Dezső benne van. Honnan találta volna ki Tandori Ágnes, hogy engem kell felhívni? Egyszerre éreztem meglepetést, és azt, hogy ez várható volt. Ekkor 2019 decembere volt, és ha belegondolok, Ágnesnek már csak néhány hete volt hátra. Ezt azóta is alig tudom feldolgozni.

Ágnessel történt találkozásaink során elmentem a megadott, általam szent helynek tartott címre. Tudtam, hogy körülbelül hol lakik Dezső, ahova én nem tudtam közel férkőzni, holott legjobb barátom, Baranyay András állandó kapcsolatban volt Dezsővel, és kvázi három felé üzengettünk egymásnak. Dezső sokat írt rólam, de soha nem találkoztunk. Kiderült, hogy egyetlen egyszer mégis. Így ez fölbolydította ezt az egész Baranyay-Tandori-Jovánovics háromszöget, de akkor Baranyay már nem élt, korábban meghalt, mint Dezső.

Ágnes, ott a híres vár alatti ház-hasámban megadta, hogy hol találkozzunk. Amikor odaértem, egy hölgy már türelmetlenül intgetett, mert állítólag néhány percet késtem. Ő volt Tandori Ágnes. Ugyanolyan fekete gyapjú sapkája volt, mint nekem. Teljesen azonos két sapka. Innen indultunk a Fiumei úti sírkertbe. Készítettem Ágnesről fotókat, ahogyan tesz-vesz a sír körül, látszott, hogy naponta jár oda, gondozta, kapálgatta ezt a kis területet.

Megragadott a hely szépsége. Átellenben ott láttam elhunyt barátaimat: Makk Károlyt, Jancsó Miklóst és főleg Pauer Gyula borzalmasan elhanyagolt sírját. Valahol nem messze megtaláltam Pap Tibor barátomét is. Legközelebb nálunk beszélgettünk Ágnessel, köteteket mutatott Dezsőtől, olyat is, ami megvolt, és olyat is, ami nem. Megmutatta a mesekönyv szövegeit, és a sakkról készültet. Dezső és én is sakk profik voltunk. Sakk és a foci. Ez mind a kettőnk közös szenvedélye. Mindkettőben profi voltam. Úgy tudom Dezső se nem sakkozott, se nem focizott, de mindkettőnek hihetetlen szurkolója volt. Ágnes búcsúzóul kérte, hogy szeretné megismerni a feleségemet. Meg is beszélgettünk, hogy január 1-én találkozunk, de nem tudtam, hogy ez lesz Ágnes halálának napja. Egészen döbbenetes.

Közben én még Ágnes életében, de nélküle kimentem a sírhoz, ahol több órán át keresztül-kasul jártam, és a szokásos alkotói

társat. És még néhányunkban, egy szobrászban – bennem – és Baranyay Andrásban. Kurtággal utoljára Ágnes temetésén találkoztam. Én toltam oda őt a sírhoz, egészen közelről láthatta, amint Ágnes urnáját beteszik Dezső mellé. Rögtön ezután kérte a taxiját, hárman segítettük őt be az ülésre, és már indult is Kispestre Mártárhoz.

A történet továbbá az, hogy Ágnes halála után találkoztam magával, véletlenül. Megszólítottak a hűgával, hogy tudnak arról, van egy terv, és Önök átvennék ennek a tervnek a megvalósítását. Én akkor megkönnyebbültem, hogy nem kell Kurtágtól elfogadni semmit, vagy irodalmi gyűjtést rendezni, mert a család átvállalta. És azóta a kő kész, már pihen és csak azt várja, hogy...

Na, még egy dolgot mondanék. Miután kész voltam a munkával és Ágnes meghalt, szerettem volna egy visszaigazolást, hogy mit szól ehhez más. Elég szokatlan ez a betűözön, és az, hogy *Tandori Vers Emlékhásábnak* neveztem el. Más dolog, hogy a hasáb minden porcikájával szabálytalan, egyszerre hasáb, egyszerre oszlop. Nincs két egyforma oldala, és nincs két egyforma szövege. A homlokoldala nem lesz tökéletesen párhuzamos az előtte elvezető járdával, hanem attól kissé befelé, a város felőli bejárat

felé elfordul, mintegy az olvasást könnyítendő. Mert aztán tovább haladva már csak a temető vége és az utolsó sírok következnek. Miután az egészet nagyon részletesen kidolgoztam és kartonból méretarányosan megcsináltam, kivágtattam a temetőbe, felállítottam, és fotóztam. Utána otthon a képernyőn értékeltem, majd kialakult a végleges forma. A leghátsó, legkeskenyebb oldalt impresszum oldalnak neveztem el, ahol a betűfolyam megáll a paláston. El kell árulni, hogy ez a kötőmb valójában egy papírpalást, papírhenger az egyiptomiak módjára. Vagy az ókeresztény szövegek módjára, egy Holt-tengeri tekercs. A papírtekercs, maga a papír Tandori életének fő médiuma, amin fekete jelekkel bontotta meg a fehér végteleen égboltot. Ez a „papírtekercs” tekeri körbe a hasábot, végül megáll, mielőtt az utolsó, keskeny oldalt teljesen beborítaná. Mondjuk így, hogy marad egy felület, mint a könyvek impresszum oldalán is, ami a kiadó, a szerző, a fordító, és a copyright helye. Anélkül, hogy egy szót is mondtam volna, nagyon erős visszaigazolást kaptam Tóth Ákostól, aki Dezső legjobb értője, ismerője. Amikor megkapta a kész hasábról készült képeket, ezt írta: „Különösen szép, az utolsó oldal, ahol a papírtekercs véget ér...” Ákos mint könyv-ember, és mint olyan, akit már kezdetben kontrollnak használtam, megértette és visszaigazolta mindazt, amit én is gondoltam. Tóth Ákos levele, amiben Dezső intenciójáról, a rendelkezésre álló nyelvi elemről, a jelkészletéről és az írógépek klaviatúrájáról, mint alapfokú költői kiindulásról írt, végleg megnyugtatót A költői munka olyasféle variációja a sorozatok kialakításának, mint a barokk zenei nyelvtan, leginkább Bach művészete. Tandori *Jól villanyozott írógép* (*Das Wohltemperierte Schreibmaschine*)⁴ című művét hozta fel Ákos példának. Ez a vers nem más, mint a költő jó öreg írógépének klaviatúrája, vagyis az összes betű és jel, bal oldalt fölül kezdődően, az utolsóig jobboldalt alul.

Gyakorlatilag ugyanaz a gondolat fogalmazódik meg az 1984-ben írt Tandori-versben, amit én is megcsináltam a hasábnál, de még ennek a versnek az idézése nélkül. A négy oldal hasábonként: „a” oldal a baloldali, „b” oldala a szembe oldal, a „c” oldal a jobb oldali, és a „d” a hátsó kis impresszum oldal.) Az „a” és „c” oldalak első sorába

4 Tandori Dezső: *Jól villanyozott írógép* (*Das Wohltemperierte Schreibmaschine*) in *Uő. A becsomagolt vízpart*, Kosmosz könyvek, Budapest, 1987, 107.

betettem Tandori: *Jól villanyozott írógép* című versből a § + % / = jeleket, aztán betűk futnak körbe, míg az utolsó impresszum oldal legfelső sorába már számok is jutnak. Az „a”, „b” és „c” oldal 6. sorában újra elkezdődnek a Dezső betűversének betűi. Az impresszum oldal 6. sorába pedig becsempeztem TD TÁ monogramot még egyszer, majd ugyanennek az oldalnak legutolsó, 11. sorába önző módon bevéssem a JGY-t, a saját monogramomat. Ez a hasáb története.

Még egy fontos dolog: amikor Házsongárdban jártam, a tumbák mellett megragadtam Kós Károly síremléke, amin szintén sok betű van. A temetők banális fekete vagy giccses arany betűi helyett Kós Károly sírján a régi álmat láttam bevésve, tengerkék vagy égbék betűket, és nagyon megtetszett. Ezt már nagyon vágytam itthon alkalmazni. Nemrég Makk Károly barátom özvegye kért meg, hogy a házuk kertjében is legyen egy emlékkő. Itt kvázi egy hasonló betűhasábot alkottam. Belevéssem Makk Károly összes filmjének a címét, ami meglepő módon nem volt olyan sok, huszonvalahány filmet csinált Karcsi. Filmből nem lehet végtelen sokat csinálni, verset lehet százat is írni. Ott a kertben gyönyörű fűzöld betűszín lett bevésve, és ez az első eset nagyon bevált. A *Vers Hasábnál* elmondtam Ágnesnek, hogy én még mindig nem döntöttem a Kós Károly-kék és a Makk Károly-zöld betűszínek között. Ágnesnek a zöld tetszett. Megegyeztünk, hogy amikor készen lesz a hasáb, majd közösen eldöntjük a színt, de erre már nem kerülhetett sor. Végül egyedül döntöttem úgy, hogy marad az általa választott szín. Így lett zöld. Nagyon elégedett vagyok vele. Szerintem a zöld elképesztő erejű, üdítő és vigasztaló lesz. Még egyszer beszéljünk a random betűsor kialakításáról. Nagy szerencsémre bejött az utólagos segítség Tóth Ákos levelében, melyben az előbb is említett, *Jól villanyozott írógép* című versről írt, ami visszaigazolás volt, hogy jó területen tapogatóztam. Amit Ákos az 1984-es betűvers megküldésével megadott, azt még bele tudtam komponálni a vésés megkezdése előtt a betűpalástba. Amint említettem, az első és a hatodik sor teljes egészében tartalmazza e verset. A többi betű úgy keletkezett, hogy volt, amikor random elkezdtem billentyűzni, húzogattam, nyomtam, vágtam. De aztán az ember ellenőri, nehogy valami időtlenség keletkezzen. Hosszasan komponáltam a saját versi, beszédi, írói vigyázatomra, odafigyelésemre, nyelvérzékemre és a fülemre hagyatkozva. Vagy a ritmusérzékemre és zenei érzékenységemre alapozva, bármilyen légyen is az. Tehát a betűsor egyszerre random, véletlen, és egyszerre folyamatosan felvigyázott, ellenőrzött módon keletkezett. Megpróbáltam Tandori Dezső-i szintre fölspezíteni a hallásérzékenységemet, a ritmusérzékenységemet, a költői érzékenységemet. Nem a mechanikus értelemben vett random módon keletkeztek a betűk egymás után, hanem a random utánzataként. Folyamatosan elkezdtem írni, és természetessé vált, ahogy minden meghatározottság nélkül két betű egymás mellé került. Nincs értelme, és mégis. A nyelv, és Dezső által. Arany János nem foglalkozott ezzel, de Dezső igen. Így az is egy vers, ahogy a betűözön, most már ott van a hasábon.

KN: Valóban Tandori Dezső a teljes absztrakcióig visszavitte a nyelvet, rengeteget foglalkozott a betűk absztrahálásával, a nyelvi ősforrásához való visszatéréssel. A síremlék mindenen túl ezt a nagyon kiemelkedő irodalmi eredményt is esszenciálisan foglalja magában. Nagyon köszönöm mindent a család nevében és Dezsőék nevében is. Szeretném megköszönni az önzetlen áldozatát, a hihetetlen energiáját, odafigyelésének minden mozzanatát ezért a síremlékért.

JGY: Teljesen felajzott azzal, hogy felállítja a család a síremléket, mert úgy éreztem, hogy most nincs itt az idő, hiszen a világhelyzet romlik. De ettől még a követ fel lehet állítani, és ott állhatunk ketten vagy hárman vagy négyen. Nem kell várnunk hónapokat. Csinálják. Már nagyon várom. Majd felavatjuk, és akkor a kulturális szféra színe-java ott lesz.⁵

5 Az emlékművet május 15-én, 13 órakor a Fiumei úti temetőben felavatták.

inside express →

SEAN SCULLY

Átutazó – Retrospektív kiállítás (részlet) | Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2020. október 14 – 2021. május 30. | Kurátor: Fehér Dávid
Madonna, 2019, olaj, olajpasztell, alumínium, 215,9 × 190,5 cm;
Madonna, 2019, olaj, olajpasztell, alumínium, 215,9 × 190,5 cm;
Madonna 1. (Madonna 1), 2018, olaj, olajpasztell, alumínium, 215,9 × 190,5 cm;
Figura absztrakt és vice versa (Figure Abstract and Vice Versa), 2019, olaj, alumínium, 299,7 × 381 cm
 © Fotó: Eln Ferenc

